

●  
अत सैकानी

---

जैन धर्मनी

---

प्रवृत्तियो

---

□ डॉ. कुमारपाण देसाई □

## જૈન ધર્મની પ્રવૃત્તિઓ

સૌ વર્ષની જૈન સંધોની પ્રવૃત્તિનું અવલોકન કરતાં એક હકીકત એ તરી આવે છે કે ગુજરાતની પ્રવૃત્તિઓની અસર ભારતનાં અન્ય રાજ્યોની પ્રવૃત્તિ પર પડી છે અને અન્ય રાજ્યોની જૈન-ધર્મપ્રવૃત્તિની અસરનો પ્રતિધોષ ગુજરાતમાં જિદ્દાથી છે, આથી ગુજરાતની ધર્મપ્રવૃત્તિને સમગ્ર દેશની પ્રવૃત્તિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવી ઉચિત જ નહિ, પણ આવશ્યક છે.

ઈ.સ. ૧૮૮૪માં હર્મન યાકોબીએ જૈન ધર્મનાં આચારાંગસૂત્ર અને કલ્પસૂત્ર એ બે પ્રાકૃત આગમસૂત્રોનો પ્રાકૃતમાંથી અંગ્રેજીમાં 'Jain Sutras' નામે અનુવાદ કર્યો. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં હર્મન યાકોબીએ પ્રતિપાદિત કર્યું કે જૈન ધર્મ એ ઐશ્વર્ય ધર્મની શાખા નથી. લાસેન, વિલ્સન અને વેબર જેવા વિદ્વાનોની માન્યતા હતી કે ઐશ્વર્ય ધર્મમાંથી જૈન ધર્મનો જન્મ થયો છે. યાકોબીએ પ્રો. Lassen<sup>1</sup>ની ચાર દલીલોનું ક્રમ:સર ખંડન કરીને બતાવ્યું કે, જૈન ધર્મ એ અન્ય ધર્મો કરતાં અને તેમાંય ઐશ્વર્ય ધર્મ કરતાં તે તદ્દન સ્વતંત્ર ધર્મ છે અને મહાવીર તથા ગૌતમ બુદ્ધ એ બે સમકાલીન ભિન્ન મહાપુરુષો હતા.<sup>2</sup> હર્મન યાકોબીએ કરેલું આ ઐતિહાસિક વિધાન પછીના સમયગાળામાં ઘણું મહત્ત્વનું બની રહ્યું. પશ્ચિમના અનેક વિદ્વાનોએ જૈન વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં પોતાનું આગવું પ્રદાન કર્યું. જૈન ધર્મ વિશે કોલબ્રુકે (Colebrooke ઈ. સ. ૧૭૬૫-૧૮૩૭) પોતાના મૌલિક પુસ્તકમાં કેટલીક હકીકતો રજૂ કરી. એ પછી ડો. એચ. એચ. વિલ્સને (Wilson ઈ. સ. ૧૭૮૪-૧૮૬૦) આ ક્ષેત્રમાં વિશેષ પ્રદાન કર્યું, બ્યારે જૈન ગ્રંથોના અનુવાદની સમૃદ્ધ પરંપરાનો પ્રારંભ ઓટો બોટલિંગ (Otto Bothlingk) દ્વારા થયો. એમણે ઈ. સ. ૧૮૪૭માં રિયુ (Rieu) સાથે હેમચંદ્રાચાર્યના 'અભિધાન ચિંતામણિ'નો જર્મન અનુવાદ કર્યો. જૈન આગમ સૂત્રોનો અનુવાદ કરવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય રેવ. સ્ટીવન્સને (Rev. Stevenson)

1. Indische Alterthun Skunde by Lassen IV, p. 763 Seq.
2. 'The Sacred Books of the East' Series [ed. F. Max Muller] : 'Jain Sutras' by Hermann Jacobi. Pub : Oxford University Press, 1884.

## 2 વિદેશીઓનું અનુવાદ-કાર્ય

૧૮૪૮માં 'Kalpa Sutra and Nava Tatva'<sup>૩</sup> દ્વારા શરૂ કર્યું. આ પુસ્તકમાં કલ્પસૂત્ર અને નવ તત્ત્વ વિશે અર્ધભાગધીમાંથી અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પ્રગટ થયો. આની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે જૈન ધર્મ, પર્યુપણપર્વ, તીર્થંકરો અને જૈન ભૂગોળ વિશે પરિચય આપ્યો અને પુસ્તકને આ તે પરિશિષ્ટમાં અર્ધભાગધી ભાષા વિશે નોંધ લખી.

સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન વેબરે ઈ. સ. ૧૮૫૮માં 'શત્રુજય માહાત્મ્ય' અને ઈ. સ. ૧૮૬૬માં 'ભગવતી સૂત્ર'માંથી કેટલાક ભાગો પસંદ કરી અનુવાદ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ એણે જૈન આગમો અને જૈન સંશોધનની દિશામાં મહત્ત્વનું કાર્ય પણ કર્યું. કલ્પસૂત્રનું માગધીમાંથી સ્ટીવન્સને કરેલું અનુવાદકાર્ય પરિચયાત્મક હતું, જ્યારે યાકોબીનું કામ સર્વગ્રાહી હતું, આ પ્રજ્ઞાલિકામાં લેયમાન (Leumann), ક્લાટ (Klatt), બુહ્લર (Buhler), હોર્નેલે (Hoernel) અને વિન્ડિશ (Windisch) જેવા વિદ્વાનોએ જૈન ગ્રંથોનું સંપાદનકાર્ય કર્યું. એમાંય વિખ્યાત પુરાતત્ત્વવેત્તા ડૉ. ઈ. એફ. આર. હોર્નેલેએ અંકુર 'પ્રાકૃતજ્ઞણ' અને 'ઉપાસગ દશાઓ' (ઉપાસગ દશાંગ) ગ્રંથોને સંશોધિત-અનુવાદિત કરી પ્રસિદ્ધ કર્યાં. જૈન પટ્ટાવલિઓ પણ પ્રકાશિત કરી. ઈ. સ. ૧૮૯૭માં બંગાળની એશિયાટિક સોસાયટીના પ્રમુખ બનેલા હોર્નેલે એ પછીના વર્ષે સોસાયટીની વાર્ષિક સભામાં 'Jainism and Buddhism' વિશે પ્રવચન આપ્યું અને તેમાં યોકોબીના મતનું સમર્થન કર્યું. 'ઉપાસગ દશાઓ'નું સંપાદન કરીને એના આરંભમાં હોર્નેલે સ્વરચિત સંસ્કૃત પદ્યમાં આ સંપાદન શ્રી આત્મારામજી મહારાજને અર્પણ કર્યું. હોર્નેલે શ્રી વિજયનાનંદસૂરીશ્વરજી (આત્મારામજી) મહારાજને પોતાની શંકાઓ વિશે પુછાવતા હતા અને એ રીતે એ બંનેની વચ્ચે ધનિષ્ઠ સંબંધ બંધાયો હતો, એટલે સને ૧૮૯૩માં અમેરિકાના ચિકાગો શહેરમાં, પાર્લામેન્ટ ઓફ રિલિજિયન્સ (વિશ્વધર્મ પરિષદ) મળવાની હતી, ત્યારે એમાં જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર રહેવાનું આમંત્રણ મેળવવાનું વિરલ બહુમાન એમને મળ્યું, પણ જૈન ધર્મના સાધુઓની આચારસંહિતા પ્રમાણે તેઓ પોતે હાજરી આપી શકે તેમ ન હતા એટલે તેઓએ આ પરિષદમાં પોતે તૈયાર કરેલા નિબંધ સાથે પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી વીરચંદ રાવવજી ગાંધીને મોકલ્યા હતા.

3. 'Kalpa Sutra and Nava Tatva' (Translated from the Magadhi) by Rev. J. Stevenson Pub : Bharat-Bharati, Oriental Publishers & Booksellers, Varanasi-5.

महुवाना, वीसा श्रीमाणी ज्ञातिना श्री वीरयंद गांधी छ. स. १८८५मां 'जैन ऐसोसीऐशन ओइ छन्डिया'ना मानाह संकेटरी अन्या. श्री वीरयंद राधवलु गांधी पहेली वार परदेश जर्घने पाछा इयां त्यारे ऐमनी सलामां पुरशीओ छिछणी हती. जेके ऐ पछी तो ऐमले ऐे वप्पत विदेशयात्रा करेली. पोतानी विद्वता, वक्तृत्वशक्ति अने धर्मपरायणताने कारले अमेरिकाना प्रवासमां ऐमले विद्वाने अने सामान्यजनाने समान रीते प्रभावित कथां हता. विश्व धर्म परिषदना आवाहके अने विद्वानेऐ ऐमने रौप्य यंत्रक ऐनायत कथे हतो. कासाडोगा शहरना नागरिकेऐ ऐमने सुवर्णयंत्रक आप्ये हतो. ऐमले जैन धर्म पर व्याप्याने आपी तेनुं रदस्य अने व्यापकता दर्शाव्या हता, ऐटलुं ज नहि ऐनी साथेसाथ भारतना तमाम दर्शनानी मान्यता सरणताथी अने कुशणताथी समजवी हती. अमेरिका पछी तेओ धंज्जेन्डमां आन्या. अछी' जैन धर्म विशेषी जिज्ञासा जेछने शिक्षणवर्ग जोत्ये. ऐमांना ऐक जिज्ञासु हर्णट' वारने मांसाहारने त्याग करीने जैन धर्मने स्वीकार कथे. ऐमले श्री वीरयंदलार्छ गांधीनां भाषणाने नांख लीधी तेम ज अत्रेणमां हर्णट' वारने जैन धर्म विशे ऐक पुस्तक पणु लप्युं. श्री वीरयंदलार्छ गांधीऐ विदेशना आ प्रवास दरम्यान पउप व्याप्यान आप्यां हतां. आमांनां डेटलांक 'Jaina Philosophy', 'Yoga Philosophy' अने 'Karma Philosophy' ऐ नामना तणु पुस्तकेमां जणवायां छे. ऐमना प्रयासथी वेशिंजटनमां 'गांधी इ्लो-सोदीकल सोसायटी'नी स्थापना थछ.

त्रिकागोनी विश्वधर्म परिषदमां स्वामी विवेकानंदे छिंदु धर्म अने संस्कृतिने प्रभावक वाया आपी, तो श्री वीरयंद गांधीऐ आ परिषदमां जैन धर्म विशे व्याप्यान आप्युं, ज्यारे थीज्जं भारतीय दर्शनो उपर अन्यत्र जोत्या हता. छ.स. १९०१मां मात्र उउ वर्षानी वये श्री वीरयंद गांधीनुं अवसान थयुं, ज्यारे छ. स. १९०२मां, ४० वर्षानी वये, स्वामी विवेकानंद जेलूर महमां अवसान पाभ्या. विवेकानंदना जवन अने कार्यनी चिरस्थाथी असर रही गछ; ज्यारे श्री वीरयंद गांधीनुं महान कार्य चिरमृतिमां दटाछ गयुं. मात्र ऐमले लंडनमां स्थापेल 'जैन लिटरेचर सोसायटी' इपे ऐमनी स्मृति

4. 'Jainism—not Atheism and the six Dravys of Jaina Philosophy' By H. Warren, Jain Publishing House, Arrah, India.

#### 4 આગમોનું પ્રકાશન

જળજાઈ રહી છે; જેના સેક્રેટરી હર્બર્ટ વોરન હતા 'Jainism not Atheism' માં વોરને જૈનોની ઈશ્વર વિશેની વિચારણા અને ૫૬ દ્રવ્યોની ભાવનાની ચર્ચા કરી છે. આ પુસ્તકમાં દિગંબર સંઘના વિદ્વાન અને નામાકિત ઍરિસ્ટર શ્રી ચંપતરાય જૈનનું 'A peep behind the veil of Karma' પ્રવચન પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. ઍરિસ્ટર ચંપતરાય જૈને લખેલું 'The Key of Knowledge'<sup>૫</sup> નામનું પુસ્તક એ જમાનામાં ઘણું વખણાયું હતું. આ પુસ્તકનાં ચૌદ પ્રકરણોમાં જુદા જુદા ધર્મોને લક્ષમાં રાખીને ઈશ્વર, યોગ, કર્મનો કાયદો જેવા વિષયો પર આધ્યાત્મિક નિરૂપણ લેખકે કર્યું છે. જૈન ધર્મની સંપત્તિભંગીના સિદ્ધાંત પર એમનું વિશેષ લક્ષ છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં શ્રી વિજયધર્મસૂરિજી કાશીમાં આવ્યા. એમણે યુરોપના અનેક વિદ્વાનો સાથે જૈન સાહિત્યના સંશોધન અને સંપાદન અંગે બહોળો પત્રવ્યવહાર કર્યો. જૈન વિદ્યાના અધ્યયન સંશોધનનો પ્રવાહ યુરોપમાંથી અમેરિકા અને છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી જાપાનમાં પણ વહ્યો છે. જાપાનના સુઝુકો ઓહિરાએ 'તત્ત્વાર્થ સૂત્ર' પર તાજેતરમાં સંશોધન કર્યું. પેરિસમાં જૈન કોસ્મોલોજી વિશે જી ડો અબ્યાસ કરનાર ડો. કોલેરી કાયાએ જૈન વ્યવહારભાષ્ય પર મહાનિબંધ લખ્યો. પેરિસમાં વસતા ડો. નંદિની બ્રહ્મીરે દાનાષ્ટક કથાનું સંશોધન કર્યું. અત્યારે જર્મનીમાં જૈન વિદ્યાનો જે અબ્યાસ થઈ રહ્યો છે એમાં કલાઉસ પ્લુન અને ચંદ્રભાસ ત્રિપાઠીનું પ્રદાન મહત્ત્વનું ગણાય.

કલકત્તાના રાય ધનપતસિંહ બહાદુરે જૈન આગમો છપાવવાની શરૂઆત કરી. ૪૫ આગમો છપાવીને પ્રગટ કરવાનો એમનો ઉદ્દેશ ( સં. ૧૯૩૩થી સં. ૧૯૪૭ સુધીમાં ) નોંધપાત્ર ગણાય. તેઓએ અનેક આગમો પ્રકાશિત કર્યાં. સુરતની આગમોદય સમિતિ દ્વારા આગમોદ્ધારક શ્રી સાગરાનંદસૂરિએ એકઝે હાથે ઘણા મોટા પાયા પર આગમપંચાંગીના સંશોધન મુદ્રણનું કાર્ય કર્યું. આવું ત્રિરાટ કામ એ પછી એકઝે હાથે ખીન્ન કોઈએ કર્યું નથી. ભાવનગરની જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, આત્માનંદ સભા અને યશોવિજયજી જૈન ગ્રંથમાળાએ જૈન સાહિત્યના મહત્ત્વના ગ્રંથો પ્રકાશિત

5. 'The Key of Knowledge' by Champat Rai Jain, Pub : Kumar Devendra Prasad Jain, The Central Jaina Publishing House, Arrah, India, 1915.

કર્તા. 'સેકેડ બુક ઓફ ધી જૈનસ' ગ્રંથમાળામાં અનેક દિગમ્બર જૈન ગ્રંથોના અનુવાદો આરાથી પ્રગટ થયા. આ ઉપરાંત અત્યારે લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર અને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય દ્વારા પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. દિગમ્બરોમાં ભારતીય જ્ઞાનપીઠ દ્વારા ઘણા જૈન ગ્રંથોનું વ્યવસ્થિત સંશોધન અને સંપાદન થયું. ઈ.સ. ૧૯૦૪માં શાસ્ત્રીય કે ધાર્મિક જૈન ગ્રંથો પ્રગટ કરવા સામે વિરોધ થતો હતો, ત્યારે શ્રી નાથૂરામજી પ્રેમીએ હિન્દી ગ્રંથરત્નાકર શ્રેણી દ્વારા મહત્વના ગ્રંથો પ્રગટ કર્યા અને 'જૈન હિતૈર્ષી' અને 'જૈન મિત્ર'નું સંપાદનકાર્ય કર્યું. એમણે ત્રીસ જેટલા ગ્રંથોની રચના કરી.<sup>૬</sup>

શ્રી વિજયધર્મસૂરિજીએ બનારસમાં સ્થાપેલી યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા પાસેથી શ્રી યશોવિજયજી ગ્રંથમાળા ઉપરાંત ગુજરાતને ત્રણ વિદ્વાનો મળ્યા. દર્શનશાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસી પં. સુખલાલજી, જૈન પ્રાકૃત ગ્રંથોના સંશોધક પં. ખેચરદાસજી અને પં. હરગોવિંદદાસ શેઠ. બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાનો આ સમય હતો. આ અરસામાં જ સ્થપાયેલા બનારસના સ્યાદ્વાદ મહાવિદ્યાલયે દિગમ્બર સંપ્રદાયના વિદ્વાનો તૈયર કરવાનું ઘણું મોટું કામ કર્યું.

આ સદીમાં પુરાતત્ત્વીય સંશોધન અને પ્રકાશનના ક્ષેત્રે પણ મહત્વનું કાર્ય થયું છે. રાઇસ (Rice), હુલ્સે, કિલ્હોર્ન (Kielhorn), પીટર્સન (Peterson), ફર્ગ્યુસન (Fergusson) અને બર્ગેસે (Burgess) જૈન ધર્મનાં મંદિરો, શિલાલેખો અને હસ્તપ્રતો વિશે સંશોધન કર્યું. મથુરાના કંકાલી ટીલાના ઉત્ખનનમાં જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ધર્મ વિશેની પુરાતત્ત્વની ઉત્તમ સામગ્રી મળી. આની સાથેસાથ જૈન ઇતિહાસની કેટલીક મહત્વની કડી પણ હાથ લાગી, ત્યારે બર્ગેસનું સચિત્ર પુસ્તક 'Temples of Satrunjaya' સીમાચિહ્નરૂપ ગણી શકાય.

જૈન ધર્મના ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ વિશેનું જ્ઞાન વિસ્તાર પામ્યું, એની સાથેસાથ ઈ.સ. ૧૯૦૬માં યાકોબીએ ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થાધિગમ-સૂત્રનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરતાં જૈનસિદ્ધાંતની ગવેષણા પણ શરૂ થઈ. યાકોબીના શિષ્યો કિફ્લ અને ગ્લાઝેનાપે આ કાર્ય આગળ ધપાવ્યું. શુબ્રિંગ, હર્ટલ અને ગૅરિનો જેવા અનેક સંશોધકોએ પણ એ કાર્ય કર્યું, એમાંય

6. પ્રેમી ભમિનંદન ગ્રંથ, પ્રકાશક : પ્રેમી ભમિનંદન ગ્રંથ સમિતિ

## 6 મોહનલાલ દલૈયંદ દેસાઈ

હટલે તો જૈન કથાત્મક સાહિત્યનું યથાર્થ અને ગૌરવપ્રદ મૂલ્યાંકન કરવામાં મહત્ત્વનું યોગદાન કર્યું. એમણે આવા સાહિત્યના પર્યાયોચનના આધારે ખતાવ્યું કે પંચતંત્રની મૂળ વાર્તાઓ જૈનોની છે. ડૉ. આઉનનું સચિત્ર ‘કાલક કથા’ અને ‘ઉત્તરાધ્યયન’ પણ નોંધપાત્ર ગણાય. એ પછી ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી, ભાઉદાજી, ભાંડારકર, સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ, ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ, મુનિશ્રી જિનવિજયજી, શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા, ભોગીલાલ સાંડેસરા, અગરચંદ્રજી નાહટ્ટા, ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ, ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યે, પં. કૈલાસચંદ્રજી, ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહ, પં. લાલચંદ ગાંધી, પં. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા, શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા, મુનિશ્રી ચતુરવિજયજી, મુનિશ્રી જંજુવિજયજી, શ્રીચંદ રામપોરિયા, અમરમુનિ, ડૉ. હીરાલાલ જૈન, ડૉ. જગદીશ જૈન વગેરેએ જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય વિશે બહોળા પ્રમાણમાં શોધખોળ કરી. આગમસંશોધનમાં મુનિશ્રી પુણ્ય-વિજયજીએ ખૂબ સંગીન અને સમૃદ્ધ કાર્ય કર્યું.

સાહિત્યિક સંશોધનના કાર્યમાં શ્રી મોહનલાલ દલૈયંદ દેસાઈનો ફાળો અવિરમરણીય રહેશે. ‘જૈન ગુર્જર કવિઓ’ના ત્રણ ભાગમાં દુર્ગમ હસ્તલિખિત ભંડારોમાં રહેલ જૈન સાહિત્ય અને જૈન ઇતિહાસનું ઊંડું સંશોધન કરીને એમણે જે કાર્ય કર્યું છે તેને શ્રી કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ યથાર્થ રીતે મહાભારત ગ્રંથ (Magnum opus) તરીકે વર્ણવ્યું છે. એ જ રીતે એમણે રચેલ ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ નામે ઇળદાર અને માહિતીના ખજાનારૂપ ગ્રંથ આજે પણ એટલો જ મહત્ત્વનો અને ઉપયોગી લેખાય છે. સિંઘી ગ્રંથમાળા, પૂંજભાઈ ગ્રંથમાળા, સુરતનું દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધારક ફંડ જેની સંસ્થાઓ દ્વારા પણ જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન સારા પ્રમાણમાં થયું છે. ગુજરાત પુરાતત્ત્વમંદિરે જૈન વિદ્વાનાં ખેડાણમાં મહત્ત્વનું કામ કર્યું છે. સિદ્ધસેન દિવાકરની ‘સન્મતિ તર્ક’ નામે ૧૭૦ પ્રાકૃત ગાથા પર શ્રી અભયદેવસૂરિએ પચીસ હજાર શ્લોકની ‘વાદ-મહાણ્વ’ નામની ટીકા રચી હતી. આ ગ્રંથ એ જૈન દર્શનનો આકર ગ્રંથ છે. આની અનેક હસ્તપ્રત એકત્ર કરીને પ્રસાચક્ષુ પાંડિત સુખલાલજીએ, પં. ખેચરદાસજીના સહકારમાં એનું સંપાદન કર્યું. દસ વ્યક્તિ પ્રત વાંચે અને પં. સુખલાલજી એનો નિર્ણય કરે. આ દરમિયાને જોઈને પ્રો. હર્મન યાકોબી જેવા વિદ્વાન પણ સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા. જૈન ધર્મના સારરૂપ વિનોબાજીની માંગણીથી સંકલિત કરવામાં આવેલું પુસ્તક ‘સમણ સુત’ પણ આ સંદર્ભમાં યાદ આવે.

સાત ભાગમાં પ્રગટ થયેલો 'અભિધાન રાજેન્દ્ર કોશ' ૭ આગમ-સાહિત્યના સંચયરૂપ પુસ્તક ગણાય. આમાં શ્રી રાજેન્દ્રસુરિએ આગમો, ભાષ્યો, નિરુક્તિઓ વગેરે પ્રાચીન પ્રાકૃત ગ્રંથોનું દોહન કરીને શબ્દસંગ્રહ કર્યો. પ્રત્યેક પ્રાકૃત શબ્દની આગળ સંસ્કૃત પર્યાય મૂક્યો અને અતિવિસ્તારથી સંસ્કૃત ભાષામાં એની સમજૂતી આપી. જ્યારે ગુજરાતીમાં શતાવધાની પં. મુનિશ્રી રત્નચંદ્રસ્વામીએ 'જૈનાગમ શબ્દસંગ્રહ' આપ્યો જેમાં અર્ધભાગધી-માંથી ગુજરાતી ભાષામાં સંક્ષિપ્ત અર્થ આપવામાં આવ્યા છે. એમણે રચેલી 'પ્રાકૃત ડિક્શનેરી' પાંચ ભાષામાં પ્રગટ થઈ છે. શ્રી હરગોવિંદદાસ શેઠનો 'પાઈપ સદ્ મહાવણવો' એ પ્રાકૃતભાષાનો અન્ય નોંધપાત્ર કોશ છે. પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર (વડોદરા), ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (પૂના), જૈન સંસ્કૃત સીરીઝ તેમ જ વારાણસીના પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમે પ્રકાશિત કરેલા 'જૈન સાહિત્યના બૃહદ્ ઇતિહાસ' નામે ગ્રંથના આઠ ભાગ બહુમૂલ્યવાન ગણાય. આ સંસ્થા તરફથી જૈન સાહિત્ય અને સંશોધનમાં ધણાને પીએચ. ડી. ની ઉપાધિ મળી છે, જ્યારે વૈશાલીની અહિંસા એન્ડ પ્રાકૃત વિદ્યાપીઠ એ જૈન અધ્યયનને વરેલી સંસ્થા છે. બનારસ યુનિવર્સિટી, મૈસૂર યુનિવર્સિટી, પૂના યુનિવર્સિટી, ઉદયપુર યુનિવર્સિટી, પતીયાલા યુનિવર્સિટી વગેરે યુનિવર્સિટીઓમાં જૈન વિદ્યાના આસન (Chair) દ્વારા જૈન સંશોધન અને અભ્યાસનું કાર્ય ચાલે છે, જ્યારે કેટલીક યુનિવર્સિટીમાં જૈન સંશોધન કેન્દ્ર દ્વારા આ કાર્ય થઈ રહ્યું છે. દિલ્હીની કેન્દ્રીય સંપૂર્ણાનંદ સંસ્કૃત સંસ્થાનમાં અને ધારવાડ યુનિવર્સિટીના પ્રાકૃત વિભાગમાં પણ આ કામ થાય છે.

પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં તો ગુજરાતનાં જૈન સામયિકોની પરંપરા ગૌરવભર્યું સ્થાન ધરાવે છે. ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ પછી માત્ર બે વર્ષ બાદ અમદાવાદની જૈન સભા દ્વારા, શેઠશ્રી ઉમાલાઈ હદીસિંહ અને શેઠશ્રી મગનલાઈ કરમચંદના આર્થિક સહકારથી, 'જૈન દીપક' નામનું માસિક પ્રગટ થયું હતું. આ પછી ઈ. સ. ૧૮૭૫માં 'જૈન દિવાકર' સામયિક પણ અમદાવાદમાંથી શ્રી કેશવલાલ શિવરામ અને શ્રી છગનલાલ ઉમેદ્યવે પ્રગટ કર્યું હતું. ઈ. સ. ૧૯૫૯થી ૧૯૮૨ સુધીમાં કુલ ૨૨૬

7. 'અભિધાન રાજેન્દ્ર કોશ' પ્રકાશક : અભિધાન રાજેન્દ્ર કાર્યાલય, રતલામ.
8. 'જૈનાગમ શબ્દસંગ્રહ' સંપા. પં. મુનિશ્રી રત્નચંદ્રજી સ્વામી, પ્રકાશક : સંઘની ગુલાબચંદ જસરાજ, લીંબડી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૨૬.



जेटलां गुजराती जैन पत्रे प्रसिद्ध थयां. १८८४मां अमदावादी श्री केशवदास शिवराम द्वारा प्रगट थयेलुं 'जैन सुधारस' अेकाद वषां याव्युं. प्रसिद्ध नाट्यकार डाबाबाळ घोगशाणना निरीक्षणुं हेडण श्री जैन धर्म प्रवर्तक सभा (अमदावाद) तरुंथी 'स्याद्वाद सुधा' नामनुं सामयिक अने अे पक्षी थोडा महिना आद 'जैन हितेच्छु पत्र' प्रसिद्ध थयुं. अेना तंत्री वा. मो. शाह नामे जल्पीता तत्वयिंतक हता. आ सामयिके अत्यारे अंध छे, परंतु अत्यारे प्रकाशित थतां जैन सामयिकेमां सौथी जूनुं 'जैन धर्म प्रकाश' छे, जे जेटलां अेकसो वषांथी लावनगरनी जैन धर्म प्रसारक सभा द्वारा प्रकाशित थाय छे. लजुबाळ इतेहयंद कारभारीअे अमदावादमां 'अण्णधु' पत्र शरुं क्युं हुतुं. अे पक्षी 'समाजोयक' अने त्यारआद ह. स. १९०३नी १२मी अेप्रिले जैन समाजनुं सौ प्रथम अठवाडिक 'जैन' नामे प्रसिद्ध थयुं. पहेलां अमदावादमांथी, पक्षी मुंअर्धमांथी अने अत्यारे लावनगरमांथी आ अठवाडिक प्रसिद्ध थाय छे. अहीथी श्री देवयंद हामण कुंडलाकर द्वारा 'जैन शुभेच्छक' नामनुं सर्वप्रथम पाक्षिक पणु शरुं थयुं हुतुं; ज्यारे सर्वप्रथम 'जैनमहिला' नामनुं महिला मासिक पणु लावनगरथी प्रकाशित थयुं हुतुं. जैन पत्रकारत्वना तेजस्वी छतिहासमां लजुबाळ कारभारी, देवयंद हामण कुंडलाकर, शैठ कुंवरण आणुंदण कापडिया, वाडीलास भोतीलास शाह, परमानंलाळ कापडिया, गुलाबयंदलाळ शैठ, धीरजलास टोकरशी शाह, 'जयलिज्जु', रतिलास दीपयंद हेसाळ जेवां नामे स्मरणीय छे. सने १९७७ना आंइडा प्रमाणे, राज्यवार जेव्हे अे तो हिंदी भाषा पक्षी सौथी वधु जैन पत्र-पत्रिका गुजराती भाषामां प्रसिद्ध थाय छे, अने तेमां पणु अमदावाद, मुंअर्ध, लावनगर के वरोदरा जेवां शहेरो तो हीक, पणु गांधीधाम, डीसा, जमनगर, छाण्णी, पावीताण्णा, लाबर, लूण, वढवाणु, सोनगढ अने हिततनगर जेवां स्थातोमांथी पणु जैन पत्रे प्रसिद्ध थाय छे. १० 'जैन युग', 'जैन साहित्य संशोधक' अने 'पुरातत्व' त्रैमासिक जेवां सामयिकेअे जैन साहित्य अने अन्य कलाअेना संशोधननुं

9. 'जैन पत्रकारत्व : अेक अलक' ले. गुणवंत अ. शाह. यतुर्थ जैन साहित्य सभारोडमां रजु करैलो शोध-निअंध.

10. 'तीर्थंकर' जैन पत्र-पत्रिकाएँ विशेषांक, वर्ष ७, अंक-४, ५ अगस्त-सितम्बर, १९७७.

ઉપકારક કામ કર્યું છે. વળી જૈન સામયિકોના પ્રકાશનમાં પૂના અને કલકત્તાએ પણ ફાળો આપ્યો.

કેટલીક અંધશ્રેણીઓએ જૈન સાહિત્યના વિપુલ પ્રકાશન દ્વારા એના પ્રસાર અને પ્રચારનું મહત્વનું કામ કર્યું છે. આમાં ક્રી શાંતિપ્રસાદ સાહુનાં માતૃશ્રીની સ્મૃતિમાં પ્રગટ થતી 'મૂર્તિ દેવી અંધમાળા'નો ફાળો નોંધપાત્ર ગણાય. ષડ્અંગગમ, જ્યેષ્ઠવલા, મહાધવલા જેવા આગમતુલ્ય અંધોનું વ્યવસ્થિત સંશોધન અને સંપાદન શોલાપુરથી થયું છે. જીવરાજ ગૌતમ અંધમાળા દ્વારા ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યેના માર્ગદર્શન હેઠળ, દિગમ્બર અંધોનું ઉલ્લેખનીય પ્રકાશનકાર્ય થયું છે. ભારતીય જ્ઞાનપીઠનો એક લાખ રૂપિયાનો એવોર્ડ (કરમુક્ત) એ પણ જૈન સંઘની જ્ઞાનભક્તિ અને ઉદારતાનું પ્રતીક છે. સાહુ શ્રી શાંતિપ્રસાદજી જૈનના એકાવનમા વર્ષના પ્રવેશ નિમિત્તે એમના કુટુંબીજનોએ આ એવોર્ડની યોજના કરી. ભારતીય જ્ઞાનપીઠ દ્વારા ત્રણ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં 'Jain Art and Architecture' <sup>૧૧</sup> પુસ્તકો મહત્વપૂર્ણ ગણાય. શ્રી ગોકળદાસ કાપડિયાનું પૂ. આ. શ્રી યશોદેવ-સૂરિના સહકારથી પ્રગટ થયેલો 'અમણુ ભગવાન મહાવીર' નામે ચિત્રસંપુટ તેમ જ મદ્રાસથી પ્રસિદ્ધ થયેલો 'તીર્થદર્શન' નામે સચિત્ર અંધ શકવર્તી પ્રકાશનો ગણી શકાય.

જૈન સંસ્થાઓમાં ભાવનગરની શ્રી યશોવિજય અંધમાળા, ક્રી આત્માનંદ સલા અને શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સલાએ ઘણું મહત્વનું કાર્ય કર્યું. મુંબઈની જીવદયા મંડળી જેવી સંસ્થાએ અહિંસાનો પ્રચાર કર્યો. સંવત ૧૯૫૮માં ફ્લોઈમાં શ્રી ગુલાબચંદ દલાના પ્રયાસથી જૈન શ્રવેતામ્બર કોન્ફરન્સનો જન્મ થયો. ખીજે વર્ષે મુંબઈમાં એનું મોટા પાયા પર અધિ-વેશન યોગ્યું. આ સંસ્થાએ જૈનાગમ, ન્યાય, ઔપદેશિક તથા ભાષા-સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વગેરે વિષયોના સૂચિઅંધ જેવો 'જૈન અંધાવલી' નામે સૂચિઅંધ પ્રસિદ્ધ કર્યો. જેસલમેર, પાટણ અને લીંબડીના અંધભંડારોની એણે પ્રસિદ્ધ કરેલી યાદીઓ અભ્યાસીઓને માટે અમૂલ્ય બની રહી છે. આ સંસ્થા દ્વારા સામયિક અને પુસ્તક-પ્રકાશનનું પણ નોંધપાત્ર કાર્ય થયું છે.

11. 'Jain Art and Architecture', Part : 1, 2, 3. By A. Ghosh, Pub : Bharatiya Jnanpith, Delhi. 1974.

## 10 શ્રી. મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

ઈ. સ. ૧૮૯૩માં દિગમ્બરોએ ભારતવર્ષીય દિગમ્બર જૈન મહાસભાની સ્થાપના કરી અને 'પુરધ'ને તેના મુખ્ય સ્થળ તરીકે રાખ્યું. બ્યારે ૧૯૦૬માં સ્થાનકવાસીઓએ અજમેરમાં પહેલી કોન્ફરન્સ ભરી. સમગ્ર ભારતના જૈન સંપ્રદાયોને એકત્રિત કરવાના પ્રયાસરૂપે ઈ. સ. ૧૮૯૯માં Jain Youngmen's Association સ્થપાયું અને ઈ. સ. ૧૯૧૦માં તેનું નામ 'ભારત જૈન મહામંડળ' રાખવામાં આવ્યું. યુગદર્શી આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીની પ્રેરણાથી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ. તા. ૧૮-૬-૧૯૧૫ના દિવસે પંદર વિદ્યાર્થીઓથી ભાડાના મકાનમાં શરૂ થયેલી આ સંસ્થાએ નવી પેઢીને, ધાર્મિક શિક્ષણ-સંસ્કાર સાથે ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની સવલતો આપીને દુઃખી કુટુંબોને સુખી બનાવીને સમાજના ઉત્કર્ષનું મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે. આજે મુંબઈમાં બે વિદ્યાર્થીગૃહો ઉપરાંત અમદાવાદ, પૂના, વડોદરા, વલ્લભવિદ્યાનગર અને ભાવનગરમાં આ સંસ્થાની પાંચ શાખાઓ છે. વળી વિદ્યાવિસ્તારની સાથેસાથ જૈન આગમ ગ્રંથમાળા જેવી મોટી યોજના, પૂન્ય આગમ પ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સહકારથી હાથ ધરીને સાહિત્યપ્રકાશનના ક્ષેત્રમાં પણ એણે પોતાને વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો છે. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીની સમાજ-ઉત્કર્ષની ઝંખના અને વિદ્યાવિસ્તારની તમન્નાનું શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય ચિરંજીવ સ્મારક બની રહ્યું છે.

જૈન ભંડારોમાં માત્ર જૈન પુસ્તકોનો જ સંગ્રહ નથી હોતો, પણ એના સ્થાપકો અને સાચવનારાઓએ પ્રત્યેક વિષય અને દરેક સંપ્રદાયનાં પુસ્તકો સંગ્રહવાનો ઉદ્દારતાભર્યો પ્રશંસનીય પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રાચીન અને મહત્ત્વના ઐદ્ય તેમ જ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયનાં પુસ્તકો પણ જૈન ભંડારોમાંથી મળી આવે છે, જે અન્યત્ર ક્યાંય મળતાં નથી. માત્ર કાગળ ઉપર લખાયેલાં પુસ્તકો જ નહિ, પરંતુ તાડપત્રનાં પણ હજારો પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરતા. આખેઆખા ભંડારોને સાચવી રાખવાનું વિરલ કાર્ય ગુજરાતના જૈનોએ કર્યું છે. મહાગુજરાતના અનેક નાનાં-મોટાં શહેરોમાં એક કે તેથી વધુ જૈન ભંડાર મળે છે અને પાટણ, અમદાવાદ, લીંબડી કે ખંભાત જેવાં શહેરો તે જૈન ભંડારોને લીધે વિશેષ જાણીતા થયા છે. એ શહેરનું નામ પડતાં વિદ્વાનને પહેલા એના ગ્રંથભંડારની યાદ આવે છે.

છેલ્લાં એક સો વર્ષમાં રચાયેલાં તીર્થો પર નજર કરીએ તો ગુજરાતમાં ભોંયણી, પાનસર, સેરિસા, મહુડી, મહેસાણા, કલ્પીકુંડ પાર્શ્વનાથ (ધોળકા),

પંજબમાં કાંગડા અને મદ્રાસથી પંદર કિલોમીટર દૂર પોલાલ ગામમાં પુંડલતીર્થ( કેસરવાડી )ની રચના થયેલી છે. રાષ્ટ્રીય સ્તરે ભગવાન મહાવીરના ૨૫૦૦મા નિર્વાણ મહોત્સવની ઉજવણી થઈ. ગોમટેશ્વરની બાહુબલિની મૂર્તિને એક હજાર વર્ષ થયાં તેનો ભવ્ય મહોત્સવ થયો. દક્ષિણના ધર્મસ્થળ અને ઉત્તરપ્રદેશના ફિરોઝાબાદમાં અનુક્રમે આશરે ૪૨ ફૂટ અને ૩૯ ફૂટ ઊંચી બાહુબલિની મૂર્તિઓ સ્થાપવામાં આવી. બેરીવલીના નેશનલ પાર્ક પાસે પોતાનપુરના આશ્રમમાં ઋષભદેવ, ભરતદેવ અને બાહુબલિની મોટી નવી મૂર્તિઓ પથરાવવામાં આવી છે. સર્વધર્મની વિલક્ષણ ભાવના પ્રબોધનું ઘાટકોપરનું સર્વોદયમંદિર કેમ ભૂલી શકાય ? અહીં શ્રી પાર્શ્વનાથની એક સાથે ધણી મૂર્તિઓ મળે છે. રાણકપુર, આણુ, તારંગા, જૂનાગઢ અને શત્રુંજયનાં તીર્થોના નમૂનેદાર જીર્ણોદ્ધાર થયા. આમાં ઘણા જીર્ણોદ્ધારમાં શ્રેષ્ઠીવર્ષ શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈની કલાદષ્ટિ પ્રતીત થાય છે. શ્રી આણુંદેજી કલ્યાણજીની પેઢીએ તીર્થોની વ્યવસ્થા અને તીર્થોદ્ધારનું ઉત્તમ કાર્ય કર્યું. આ કાર્યોમાં શ્રી નર્મદાશંકર સોમપુરા, અમૃતલાલ ત્રિવેદી, નંદલાલ અને ચંપાલાલજીએ મહત્વનું યોગદાન કર્યું છે. આ સમય દરમિયાન પાલીતાણામાં આગમ મંદિરોની સ્થાપના સારી પેઠે થઈ. સુરત, શંખેશ્વર, અમદાવાદ, વેરાવળ વગેરે સ્થળોએ પણ આગમ મંદિરો સ્થપાયાં. શ્રી કાનજી સ્વામીએ પણ આગમ મંદિરો બંધાવ્યાં; ગુજરાતમાં ૭૫ જેટલાં દેરાસરો સ્થપાયાં. આ સમયગાળામાં તીર્થ અને પર્વોત્સવો નિમિત્તે જૈન સંઘોમાં ઘણા વિવાદ અને વિખવાદ થયા, જે કમનસીબી હજી પણ જોવા મળે છે.

સ્થાનકવાસી શ્રમણ સંઘનું સાદડી સંમેલન ( સં. ૨૦૦૮ માં ) મળ્યું હતું. આમાં તેરાપંથની જેમ સંઘના નાયક તરીકે એક જ આચાર્ય રાખવાનું નક્કી કર્યું. પ્રથમ આચાર્ય તરીકે પંજાબમાં (લુધિયાનામાં બિરાજતા) આચાર્ય આત્મારામજીની વરણી કરી. આચાર્યે એમની પછી આચાર્ય આનંદઋષિજી છે, પણ આ ગોઠવણમાં સ્થાનકવાસી સંઘના બધા સંપ્રદાયોનો સાથ ન મળ્યો એટલે એમાં ધારણા મુજબ સફળતા ન મળી. ઈ. સ. ૧૯૩૪માં શ્રવેતામ્બર સંઘનું મુનિ સંમેલન અમદાવાદમાં મળ્યું હતું. એમાં સાતસો સાધુઓ એકત્રિત થયા હતા અને એમણે પટ્ટક બહાર પાડ્યો હતો. શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈના પ્રયાસથી ઈ. સ. ૧૯૬૩માં અમદાવાદમાં અખિલ ભારતીય જૈન શ્રવેતામ્બર મૂર્તિપૂજક શ્રમણોપાસક સંમેલન યોજાયું. સંઘની આચાર્યશુદ્ધિ અને તેમાં પેઠેલી શિથિલતા દૂર કરવા માટે એનું આયોજન થયું હતું, પરંતુ તેનો હેતુ સફળ થયો ન હતો. આચાર્ય તુલસીએ લાડનૂમાં

## 12 આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી

‘જૈન વિશ્વભારતી’ સંસ્થા સ્થાપી. આ સંસ્થામાં અધ્યયન-અધ્યાપનનું પ્રેરણા-દાયી કામ ચાલે છે. તેમ જ તેનું આગમપ્રકાશનું કાર્ય પણ મહત્વનું ગણાય. સ્થાનકવાસી સંઘ દ્વારા રાજગૃહીના પહાડની તળેટીમાં ઉપાધ્યાય અમરચંદ્રજી મહારાજના ઉપદેશથી સ્થપાયેલી વીરાયતન નામની સંસ્થા લોકશિક્ષણ, લોકસેવા, ધ્યાનસાધના, સાહિત્યપ્રકાશન અને શાસ્ત્રોના અધ્યયન-અધ્યાપનનું અનુકરણીય કાર્ય કરે છે. સ્થાનકવાસી સંઘમાં શ્રી ચીમનલાલ ચક્રભાઈ, ખીમચંદ મગનલાલ અને દુર્લભજી ખેતાણી જેવાઓએ મહત્વનું યોગદાન કર્યું. સ્થાનકવાસી સંઘના શ્રી સુશીલ મુનિ અને સ્વેતામ્બર ફિરકાના શ્રી ચિત્રભાનુજી મહારાજના વિદેશગમનથી અંતે ફિરકામાં ઘણા મોટા વિવાદ બગચો હતો.

ગુજરાતમાં શ્રેઠ્ઠીઓની ગૌરવભરી પરંપરા બેવા મળે છે. જૈન શ્રેઠ્ઠીઓએ ધર્મપ્રવૃત્તિ ઉપરાંત વ્યાપક સમાજકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓમાં જીવંત રસ લીધો છે. પાલીતાણા રાજ્ય સાથે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીએ કરેલ રખોપાનો, વાર્ષિક રૂ. ૧૫,૦૦૦નો ચોથો કરાર તા. ૩૧-૩-૧૯૨૬ના રોજ પૂરો થયો હતો અને તે પછી પાંચમો કરાર, પાલીતાણાના દરબાર અને કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ મી. સી. સી. વોટ્સનના જૈન સંઘ પ્રત્યેના કઠોર વલણને કારણે, વિલંબમાં પડ્યો હતો. આને લીધે જૈન સંઘે તા. ૭-૪-૧૯૨૬થી શત્રુંજયની યાત્રાનો સદંતર અહિંકાર શરૂ કર્યો હતો.

આ અહિંકાર તા. ૧-૪-૧૯૨૬થી તા. ૩૧-૫-૧૯૨૮ સુધીના ૨૬ મહિના જેટલા લાંબા સમય સુધી એવી સજ્જડ રીતે ચાલુ રહ્યો હતો કે એ દરમિયાન પાલીતાણામાં શત્રુંજયની યાત્રા માટે એક પણ યાત્રિક નહોતો ગયો.

છેવટે વાયસરૉય લૉર્ડ ઇરવીનની દરમિયાનગીરીથી, વાર્ષિક રૂ. સાઠ હજારનો પાંત્રીસ વર્ષની મુદતનો પાંચમો રખોપા કરાર, તા. ૨૬-૫-૧૯૨૮ના રોજ સીમલામાં થયો હતો, એટલે તા. ૧-૬-૨૮થી યાત્રા શરૂ થઈ હતી. જૈન પરંપરામાં આ અનાવ અપૂર્વ અને શકવતી કહી શકાય એવો હતો.<sup>૧૨</sup> મોતીશા શેઠ, નરશી કેશવજી નાયક, પ્રેમાભાઈ શેઠ, નરશી નાથા, પ્રેમચંદ રાયચંદ, હડીભાઈ શેઠ, મયાભાઈ પ્રેમાભાઈ, કરતૂરભાઈ મણિભાઈ, અંબાલાલ સારાભાઈ, મનસુખભાઈ ભગુભાઈ શેઠ, લાલભાઈ શેઠ અને કરતૂરભાઈ

12. ‘શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીનો ઇતિહાસ’ ભાગ-૧, લે. રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ. પ્રકાશક : શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી, અમદાવાદ-૧.

લાલભાઈ જેવાએ ધર્મપ્રભાવના અને સમાજ કે દેશની ભલાઈની ધણી પ્રવૃત્તિઓ કરી છે. શ્રેષ્ઠીવર્ય શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈએ તો શ્રી આણંદજી કચ્ચાણજી પેઢીનો વહીવટ, જીર્ણોદ્ધારનું કાર્ય, લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરની સ્થાપના ઉપરાંત અનેક શિક્ષણપ્રસારનાં કાર્યો કર્યાં છે. જ્યારે મહિલાઓમાં પણ હરકોટ શેઠાણી અને ઉજ્જમ કુંઈ જેવી સન્નારીઓએ સફળતાથી મોટો કારભાર સંભાળ્યો છે. ભીમશી (ભીમસિંહ) માણેકે એક લાખના ખર્ચે વર્ષો પહેલાં 'પ્રકરણ રત્નાકર'ના ચાર ભાગ પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના કરી હતી. એમણે 'સુયગડાંગ' આદિ આગમો તથા 'જૈનકથા રત્નકોશ'ના આઠ ભાગો અનુવાદ સહિત પ્રગટ કર્યાં હતા. આ ગ્રંથોએ લોકોના ધર્મ જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરી હતી. વિ. સં. ૧૯૪૭ના જોઠ વદ પાંચમને ગુરુવારે તેમનું અવસાન થયું. અને પછી તેમની પેઢી તરફથી 'યોગશાસ્ત્ર', 'હરિભદ્રાષ્ટક' આદિ પુસ્તકો મૂળ અને અનુવાદ સહિત બહાર પડ્યાં. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં પર્યુષણ પર્વ સમયે યોજાતી પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા વૈચારિક ભૂમિકાએ એક નવો ઝોક સૂચવે છે.

છેલ્લા એક સૈકાની ધર્મપ્રવૃત્તિ જોતાં ત્રણ ઘટનાઓ સૌથી વધુ દૂરગામી અસર કરનારી ગણાય. સૌરાષ્ટ્રના મોરખી પાસે આવેલા વવાણિયા ગામમાં વિ. સં. ૧૯૨૪ના કારતક સુદ પૂનમને રવિવારે રાયચંદભાઈનો જન્મ થયો. તેઓ સ્થાનકવાસી જૈન ધર્મ પાળતા હતા. ઝવેરાતને વ્યવસાય કરતા અને કવિ તેમજ શતાવધાની હતા. તીવ્ર સ્મરણશક્તિ ધરાવતા રાયચંદભાઈમાં વ્યવહારકુશળતા અને ધર્મપરાયણતાનો મધુર સુમેળ જોવા મળતો. એમણે સોળ વર્ષે (સં. ૧૯૪૦માં) 'મોક્ષમાળા' અને 'ભાવના-બોધ'ની (વિ. સં. ૧૯૪૨માં) રચના કરી. ઓગણીસમે વર્ષે મુંબઈમાં શતાવધાનના પ્રયોગો કર્યાં. સં. ૧૯૫૨માં નડિયાદમાં પદ્યમાં આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રની રચના કરી. તેઓ કવિ કરતાં વિશેષે તત્ત્વચિંતક અને સાચા અર્થમાં મુમુક્ષુ હતા. મોક્ષ માટે ત્યાગમય અણગાર ધર્મ સ્વીકારવાની એમની ઇચ્છા ખૂબ ઉત્કટ હતી. હિંદુ ધર્મમાં ગાંધીજીને જ્યારે જ્યારે શંકા થતી ત્યારે તેઓ રાયચંદભાઈને પૂછીને સમાધાન મેળવતા. તેથી જ ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે, 'હિંદુ ધર્મમાં મને જે જોઈએ તે મળે એમ છે એવો મનને વિશ્વાસ આવ્યો. આ સ્થિતિને સારુ રાયચંદભાઈ જવાબદાર થયા.'<sup>૧૩</sup> આ

૧૩. જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૩, અંક ૧ લેખ 'રાયચંદભાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો' લે. ગાંધીજી.

## 14 કાનજી સ્વામી અને તેરાપંથની કાયાપલટ

પછી રાયચંદ્રભાઈ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર તરીકે ઓળખાયા. આજે વડવા, ઈડર, અગાસ, વવાણિયા, નારૌલ અને દેવલાલી જેવાં સ્થળોએ એમના આશ્રમો છે. અહીં સ્વાધ્યાય અને આત્મસાધનાની પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. એમના સાહિત્યનું પ્રકાશન પણ થઈ રહ્યું છે.

ખીજું પરિવર્તન ઈ. સ. ૧૯૩૪માં શ્રી કાનજી સ્વામીએ સ્થાપેલા પંથથી આવ્યું. મૂળ સૌરાષ્ટ્રના ઉમરાળાના શ્રી કાનજી સ્વામીએ સ્થાનકવાસી ફિરકાનો ત્યાગ કરીને એક સ્વતંત્ર ફિરકાની રચના કરી; અને એનું છેવટનું રૂપાંતર દિગમ્બર સંઘરૂપે થયું. મધુર વાણી અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ ધરાવતા કાનજી સ્વામી સોનગઢમાં રહેતા હતા. નિશ્ચયનય તરફ તેમનો વિશેષ ઝોક હતો અને કુદકુદાચાર્યના 'સમયસાર' અને 'પ્રવચનસાર'માં ઉપદેશોલ નિશ્ચયનય પર તેઓ વિશેષ ભાર આપતા હતા.

ત્રીજી મહત્વની ઘટના એ તેરાપંથનું રૂપાંતર છે. આચાર્ય શ્રી તુલસીના નેતૃત્વ હેઠળ આ પંથે નવું જ રૂપ ધારણ કર્યું. એમના સંઘની ચીલાચાલુ માન્યતાઓ અને પ્રવૃત્તિઓમાં જે આમૂલ પરિવર્તન કર્યું અને જ્ઞાનોપાસનાને સક્રિય મહત્ત્વ આપ્યું તે મૂલ્યવાન અને અનુકરણીય ઘટના છે. પોતાના શ્રમણ-શ્રમણી સંઘમાંથી એમણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃતના ઉત્તમ વિદ્વાનો આપ્યા. તેમાંય યુવાચાર્ય મહાપ્રજા(પૂર્વના મુનિ નથમલજી)નું મૌલિક ચિંતનપ્રધાન અને આત્મભાવપ્રેરક સાહિત્યનું વિપુલ સર્જન તો વિશેષ નોંધપાત્ર ગણાય. આ બધું જોતાં એમ લાગે કે તેરાપંથનો કાયાપલટ જ થઈ ગયો છે. આચાર્ય શ્રી તુલસીની વિશેષતા એ કહેવાય કે એમણે પોતાના પંથથી અળગા થવાને બદલે પંથને સાથે લઈને ક્રાંતિ કરી. સાધ્વીઓમાં અભ્યાસ વધારીને તેમને વિદુષી બનાવી. સાધ્વી અને શ્રાવિકા વચ્ચે 'સમણી'ની એક નવી કોટિની રચના કરી જે સાધુત્વની મજબૂત પીઠિકા બની રહે.

છેલ્લાં એક સો વર્ષની ધર્મપ્રવૃત્તિ પર નજર કરીએ તો એમ લાગે છે કે દાનનો પ્રવાહ જેટલો દેરાસરો અને ધર્મોત્સવો તરફ વળ્યો છે, તેટલો કુળવણી કે સમાજકલ્યાણનાં ક્ષેત્રોમાં વલ્લો નથી અને સાર્વજનિક સેવાની ભાવનાની પૂરી ખિલાવટ થઈ નથી. હજી વિપુલ જૈન સાહિત્ય પ્રથલંકારો અને હસ્તપ્રતોમાં ગુપ્ત રહેલું છે. એના અધ્યયન, સંશોધન અને પ્રકાશન માટે વધુ પ્રયત્નોની જરૂર છે. પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસનું વહેણ પાતળું થતું જાય છે તે પણ ચિંતાજનક બાબત ગણાય.

અનેકાંતને ઉપદેશતા આ ધર્મમાં હજી તીર્થો અને તિથિઓના વિવાદો ચાલુ છે, જે સંક્રુચિત વૃત્તિ અને ધર્મજનનને વકરાવે છે. ધર્મક્રિયાઓ સાથે એની પાયાની ભાવનાઓ જાણવાની આજે ભૂખ જાગી છે અને યુવાનવર્ગ વર્તમાન વિશ્વના સંદર્ભમાં આ ધર્મનાં સત્યોને સમજવા અને પરીક્ષવા ચાહે છે.

આજે વિશ્વ ઝડપથી પરિવર્તન પામી રહ્યું છે. વિવિધ દેશ, ધર્મ અને વર્ણની પ્રજાઓ પરસ્પર ખૂબ નિકટ આવી રહી છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિને પરિણામે દુનિયા નાની થતી જાય છે તેની સાથે સત્તાભૂખ, ધનભૂખ અને અહંતાથી પ્રેરાઈને મોટાં રાષ્ટ્રો એકબીજાને મહાત કરવા હુકાર કરી રહ્યાં છે. તેને પરિણામે જાણે દુનિયા સર્વનાશને આરે ઊભી રહી હોય એમ લાગે છે. આ પરિસ્થિતિમાં આજનો માનવી ધર્મની સંક્રુચિત માન્યતાઓ, સ્થૂળ આચારો તે પરધર્મ વિદ્વેષમાં પૂરાઈ રહેવાને બદલે માનવકલ્યાણને પ્રેરે એવી વિચારશ્રેણી કે ભાવનાઓ ધર્મમાંથી સારવીને તેને સમગ્ર માનવ-જાતિના ઉત્થાન માટે સમજવા - સમજાવવા ઝંખી રહ્યો છે. એ વખતે જૈન ધર્મ પ્રમોદિત અહિંસા, સંયમ, તપ, અનેકાંતદષ્ટિ, વિશ્વમૈત્રી અને પરમત સહૃદયતા વગેરે ઉચ્ચ આદર્શો નૂતન યુગના માનવીને વિશ્વપ્રેમ અને વિશ્વશાંતિ લાણી કૃત્ય કરવામાં મદદ કરી શકે તેમ છે. વર્તમાન સંદર્ભમાં તેમ જ ત્રણે કાળમાંય કદાચ એ જ તેનું સાર્થક્ય છે.





- કુમારપાળ દેસાઈ  
[ જૈન ધર્મ વિષયક પ્રવૃત્તિ ]

સાહિત્ય

- આનંદધન : એક અધ્યયન  
જ્ઞાનવિમલસૂરિકૃત સ્તંભક  
બાળકોના યુદ્ધિસાગરસૂરિ  
ઝાકળ ભીનાં મોતી  
અપ્રગટ મધ્યકાલીન કૃતિઓ  
શંખેશ્વર મહાતીર્થ [ સંપાદન ]

લેખમાળા

- પર્યુષણ પર્વ સમયે 'ગુજરાત સમાચાર'માં નિયમિત લેખમાળા  
[ ૧૯૭૦ થી ]

પ્રવચન

- ૧૯૭૩ માં નવી દિલ્હીમાં યોજાયેલી 'ઇન્ટરનેશનલ કોન્ફરન્સ ઓન જૈનોલોજી'માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિ તરીકે 'મહાવીરની અહિંસા' વિશે પ્રવચન  
પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા મુગ્ધ અને અમદાવાદમાં પ્રવચનો -  
'યુવાનો અને ધર્મ', 'મનની શોધ', 'મૌનની વાણી', 'મૃત્યુની મીઠાશ', 'અહમ્મી ઓળખ', 'દુઃખની શોધ.'  
સર્વધર્મ પરિષદમાં તેમજ અન્ય જૈન ધર્મ વિષયક પ્રવચનો.

પારિતોષિક

- 'આનંદધન : એક અધ્યયન' માટે રાજસ્થાનની લોક-સંસ્કૃતિ-શોધ સંસ્થાન દ્વારા ભારતની બધી ભાષાઓમાં મહત્વપૂર્ણ ભક્તિપરક કૃતિ તરીકે શ્રી. હનુમાનપ્રસાદ પોદાર સુવર્ણચંદ્રક.  
બાળકોના યુદ્ધિસાગરસૂરિ માટે શ્રીમદ્ યુદ્ધિસાગર સાહિત્ય પ્રકાશન ગ્રંથમાળા તરફથી સુવર્ણચંદ્રક.  
૧૯૭૬ માં ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સાહિત્યનું સર્જન કરનારા પાંચ વિદ્વાનોમાં એક તરીકે ચંદ્રક.

